

СУТНІСНЕ НАПОВНЕННЯ ТА СТРУКТУРНІ СКЛАДОВІ ПОНЯТТЯ «ОБРАЗ БАТЬКІВЩИНИ»

THE MEANING OF THE CONCEPT OF “IMAGE OF THE MOTHERLAND” AND ITS STRUCTURAL ELEMENTS

Івченко Ю.В.,

кандидат юридичних наук, докторант
Національної академії внутрішніх справ

У статті досліджено питання сутнісного наповнення поняття «образ Батьківщини». Проаналізовано його структурні складники. Особливу увагу приділено сучасному розумінню шляхів побудови його основних елементів і впливу різних чинників об'єктивної дійсності на свідомість індивіда в процесі формування життєвих світоглядних настанов.

Ключові слова: «образ Батьківщини», патріотизм, соціальна пам'ять, духовне буття.

В статье рассматривается вопрос сущностного наполнения понятия «образ Родины». Проанализированы его структурные составляющие. Особое внимание уделено современному пониманию путей построения его основных элементов и влиянию различных факторов объективной действительности на сознание индивида в процессе формирования жизненных мировоззренческих установок.

Ключевые слова: «образ Родины», патриотизм, социальная память, духовное бытие.

The article deals with the question of the meaning of the term “the image of the Motherland”. Its structural components are analyzed. Particular attention is given to the modern understanding of the ways of constructing its basic elements and the influence of various factors of objective reality on the consciousness of the individual in the process of shaping the vital worldviews.

Key words: “image of Motherland”, patriotism, social memory, spiritual being.

Постановка проблеми. Сучасні українські реалії свідчать про необхідність детального дослідження питання розуміння терміна «образ Батьківщини» та рівнів формування такого поняття в індивіда, майбутнього громадянина України. Водночас важливо зауважити, що такий образ формується від впливом багатьох чинників, що змінюються залежно від актуальних вимог сьогодення і в деяких випадках можуть не відповідати сутнісному змісту досліджуваного поняття та в реальності відображати слова Л. Толстого про те, що патріотизм як любов до Батьківщини в найпростішому, ясному і безсумнівному значенні своєму є не чим іншим для правителів, як знаряддя для досягнення владних і корисливих цілей, а для керованих – зреченням від людської гідності, розуму, совісті та рабським підпорядкування себе тим, хто при владі.

Саме тому, якщо визначити істинний зміст такого поняття, що повинен бути закладений у свідомості сучасних українців, то варто звернутися до актуальних в умовах сьогодення слів Олени Теліги: «Тепер, як ніколи, ми мусимо змагатися за спільноту в нації і за братерство в народі. Але, йдучи за тими гаслами, ми повинні дбати, щоб вони були не лише «міддю бряцаючою», а найглибшою правдою, для якої варто жити і вмирати».

Стан опрацювання. Теоретичним підґрунтям дослідження проблеми стали праці Ю. Чернявської, Я. Слініної, І. Сандомирської, Т. Гребенюк, Л. Гуревич, І. Фёдорової та ін.

Метою статті є дослідження сутнісних складників поняття «образ Батьківщини» й елементів, що його формують.

Виклад основного матеріалу. Образ Батьківщини потрібен людині, передусім, як опора, як

надія на порятунок, на самозбереження. Адже життя людей на землі підпорядковане, насамперед, просторово-територіальній необхідності. Людина повинна жити і працювати осіло, і така осілість прикріплює людей до тих, що мешкають поруч, і відокремлює від тих, що живуть далеко. Світ поділяється на просторово роз'єднані спільноти, держави. Потреба жити із собі подібними, спільний спосіб життя і праці, спільні звичаї і уклад життя спричинюють єднання, а тривале єднання підсилює подібність – спорідненість, якщо не кривну, то просторово-тимчасову, життєво-побутову. Єднання і солідарність є неминучими, доцільними, життєво необхідними та виправданими. Почуття Батьківщини, спорідненості допомагають людині подолати короткочасність особистого життя, обмеженість і закінчення трудових творчих сил.

У ставленні до Батьківщини одночасно присутні і життєва побутова користь, і територіальна (згадаємо, у Л. Гумільова: Батьківщина – це жорсткий зв'язок людини з «ландшафтом, що його годує» – Ю. І.), і духовний зв'язок, що сприяє не тільки підтримці та продовженню життя людини, але й її духовному самовизначенню. Страшно бути людиною «без роду і племені», не знати батьків, не знати рідної землі (місця народження – Ю. І.). Людина психологічно важко переживає такий стан неукоріненості, стан відсутності свого початку, витоків. Це пригнічуюче відчуття випадкової появи на світ. Це непереборне відчуття обділеності і навіть неповноцінності свого життя та нещасливої долі.

Аналогічні почуття переживає і людина, що втратила Батьківщину, якщо втратила її назавжди й поготив. Ностальгія – туга за Батьківщиною – це почуття,

дуже схоже на ті, що відчуває людина, яка втратила своїх батьків чи родичів.

Почуття спорідненості, Батьківщини дає нам необхідне душевне тепло та духовну опору, без яких кожній нормальній людині холодно, самотньо і страшно [1, с. 2]

У такому контексті варто з'ясувати, у чому ж сутність самого поняття «Батьківщина»? Дане слово етимологічно походить від слів «рід», «рідний» у значенні «свій за народженням, по духу, за звичкам», воно пов'язане із глибинними культурними архетипами роду і матері-землі [2, с. 410].

Спочатку поняття «Батьківщина» і синонімічні йому вживалися на позначення місця народження, рідної землі, пізніше їх стали вживати на позначення рідної країни і держави.

Так, слово «Батьківщина» в значенні «рідна країна» вперше зустрічається в Гаврила Державіна наприкінці XVIII ст., а її образ має кілька суттєвих складників. З одного боку, він походить від колективного несвідомого, від архетипових образів, з другого – є результатом соціального конструювання [3, с. 491].

Культуролог Ю. Чернявська пропонує уявити Батьківщину у вигляді тріади: «велика Батьківщина», «мала Батьківщина» і «метафізична Батьківщина».

Поняття «велика Батьківщина» охоплює уявлення про національні спільноти як про змістовне наповнення держави. Це простір із чіткими державними кордонами, які визнані представниками конкретного етносу. Образ «великої Батьківщини» є загальним і абстрактним, у повсякденній свідомості вона існує у вигляді набору ідеологем (держава, сила, велич, кордони, військові заслуги, згуртованість громадян – Ю. І.). У повсякденному житті образ «великої Батьківщини» латентний. Він, імовірно, існує на рівні гасла і штампів офіційної ідеології. Значущим змістом такий образ наповнюється в переломні історичні моменти (наприклад, під час воєн – Ю. І.).

«Мала Батьківщина» або «моя земля», на думку Ю. Чернявської, розпадається на частинки локальних ділянок. Її образ пов'язаний із групою, із громадою, із співтовариством, сформований на рівні відчуттів, емоційно забарвлений. Образ «малої Батьківщини» ототожнюється з конкретною місцевістю, із «природністю». «мала батьківщина» дає людині відчуття особистої незамінності.

«Метафізичною Батьківщиною» Ю. Чернявська називає «найбільш різноплановий і суперечливий образ місця, «уяву про місце». З одного боку, це найідеальніший варіант «великої Батьківщини», який можна назвати утопією ідеальної Батьківщини. З другого – цей образ виходить із суб'єктивного уявлення етносу про свою землю. Утопія ідеальної Батьківщини складається із двох частин. Перша з них являє собою сукупність уявлень, пов'язаних з образом «Батьківщини-в-Батьківщині» (широчінь, величина, кордони, ідеологічний зміст), друга – з образом «Батьківщини-над-Батьківщиною» («Земля обітована», яка десь є або ніколи не була, але на тлі

якої положення реальної Батьківщини є не найкращим).

Саме образ «метафізичної Батьківщини» є об'єктом активного конструювання, причому його зв'язок із реальністю абсолютно не має значення для індивіда. «Метафізична Батьківщина» не має прямої прив'язки до конкретної території або конкретної держави, вона – явище духовної культури, сфера цінностей. Але саме вони і є надзвичайно важливими в процесі ідентифікації. Якщо прихильність до «малої Батьківщини» формується природно, то приналежність до «великої» – це завжди результат конструювання. Можна говорити про те, що почуття до «малої Батьківщини» переносяться на «Батьківщину велику» [4, с. 32–35].

Загалом, образ Батьківщини глибоко вкорінений у соціальній пам'яті народу, він наскрізь міфологізований і пронизаний символами, вловлюваними на рівні підсвідомості. Образ Батьківщини невіддільний від пам'яті про батьківський дім, про землю, на якій виросла людина. Батьківщина – це «світ відчуттів і почуттів людини, світ її дитинства і дорослої ностальгії» [5, с. 14].

Прихильність до рідної землі зародилася раніше, ніж національні почуття і громадянська позиція. Це, на думку Я. Слініна, «інтимна любов людини до місця свого народження та проживання, до людей, серед яких він живе, до мови, якою розмовляє, до поезії і прози, написаної цією мовою»

В образі Батьківщини істотним є не стільки співвіднесеність із певним місцем і часом, з певною частиною країни або з державою як політичним суб'єктом, скільки оціночно-емоційний складник.

Отже, образ Батьківщини можна розглядати у двох основних аспектах – це духовне життя та соціальна поведінка, кожен з яких також складається з декількох рівнів.

Формування образу Батьківщини у свідомості індивіда в контексті соціальної поведінки відбувається на нижчезазначених рівнях.

Найперше це батьківський рівень. Механізмом формування такого образу є сімейне виховання (оволодіння рідною мовою, вивчення джерел культури народу – Ю. І.). Він відображає етап соціалізації раннього дитинства (первинної соціалізації – Ю. І.) і охоплює період від 2–3 років (усвідомлення себе і оволодіння мовою – Ю. І.) до 4–6 років (вік оволодіння рефлексією, коли дитина починає мислити абстрактно – Ю. І.). У зазначений період відбувається усвідомлення дитиною свого місця в родині. Перші уявлення про навколишній світ дитина отримує, звичай, у сім'ї, саме тут вона вперше дізнається і про образ Батьківщини. Цей образ органічно вплетений у практику сімейного виховання та наданий на основі батьківських уявлень про Батьківщину в перших піснях матері, у розповідях батьків і близьких, у батьківській гордості за успіхи рідної країни, у повазі до пам'яті загиблих за свободу своєї Батьківщини, у шанування символіки держави тощо [6, с. 135].

Наступний – це міфічний рівень формування образу Батьківщини, механізмом формування якого

є патріотичне виховання через систему освіти. Основою такого рівня є соціалізація через вторинні групи і спільноти (школа, середні і вищі навчальні заклади, секції та клуби за інтересами, трудові колективи – Ю. І.). Особливістю формування образу Батьківщини на такому рівні є впровадження у психіку індивіда стійких соціальних стереотипів і міфологем. Це етап етнічної ідентифікації особистості: усвідомлення своєї приналежності до образу «ми». Він пов'язаний також із засвоєнням через державну систему виховання (зразків, норм, стереотипів і міфологем своєї етнічної групи – Ю. І.) уявлень про феномен «наш народ» та життєвого принципу: «Батьківщина – частина тебе». Образ Батьківщини транслюється на згаданому етапі через вивчення історії країни, традицій, обрядів, звичаїв, національних свят, знайомство зі специфікою національного характеру, життям і подвигами національних героїв, національними символами. Відбувається включення засвоєних соціальних ролей, цінностей і норм у внутрішній світ індивіда.

Водночас важливо, що апеляція до одного сформованого образу Батьківщини на такому етапі, зазвичай, дуже вдала, і за високого професійного рівня патріотичного виховання й ідеологічної роботи в країні створюється стійке переконання, що особистість формує важливі й потрібні для суспільної свідомості стереотипні образи (Батьківщини, народу, ворогів народу – Ю. І.) самостійно. І в такому контексті варто зазначити, що даний рівень є дуже небезпечним для формування світоглядних настанов молодого покоління, адже вищезгадані образи і є найбільш зручним важелем для маніпуляції суспільною свідомістю (особливо в періоди війн, загострення етнічних конфліктів, у політичних суперечках партій на виборах за кількість виборців тощо – Ю. І.).

Крім того, ще одним рівнем є «образ Батьківщини, зведений до образу себе». Механізмом формування такого образу є влада, правляча політична еліта.

Особливістю зазначеного рівня є те що, найчастіше, тут ми можемо зустрітися з позицією заперечення всякого образу Батьківщини, оскільки для особи, що має абсолютну владу, такий образ стає безглуздим. Таке ставлення до Батьківщини та свого народу яскраво ілюструє вислів Людовика XIV: «Батьківщина – це я» (дослівно «Держава – це я» – Ю. І.).

Наступним рівнем формування образу Батьківщини є політичний, механізмом формування якого є засоби масової інформації (далі – ЗМІ), ідеологічні служби та рекламні компанії. Такий спосіб формування образу Батьківщини безпосередньо стосується понять «громадянськість», «ідеологія» і формується елітами через роботу ідеологічних і PR-служб. Політичний образ Батьківщини відображений в ідеологічній позиції політичних партій і транслюється через ЗМІ. Головний принцип такого різновиду може бути сформульований так: «Ми разом – Батьківщина». На цьому рівні великої популярності набувають дискусії з питань державної ідеології, національної самосвідомості, національної ідеї. У ЗМІ особливої акту-

альності набувають теми щодо створення гідного бренда держави, моделювання іміджу країни на міжнародній арені тощо.

Ще одним важливим чинником формування образу Батьківщини у свідомості індивіда є духовне буття. Так само як і в соціальному аспекті, уявлення про образ Батьківщини в духовній сфері формується на декількох рівнях.

Передусім, це абстрактний рівень, каналом формування якого є сімейне виховання, до якого входять елементи, пов'язані з вивченням рідної мови та джерел культури свого народу. Так само як і батьківський рівень, який ми вже раніше згадували, даний рівень описує формування образу Батьківщини на етапі раннього дитинства завдяки взаємодії декількох процесів, як-от поєднання свідомості дитини з культурою і мовою, тобто з'ясування їхньої сутності, що виявляється в безпосередньому сприйнятті дитиною інших, і формування внутрішніх структур психіки особистості шляхом засвоєння зовнішньої соціальної діяльності, отримання життєвого досвіду та засвоєння своїх традицій і норм. На цьому етапі дитина тільки усвідомлює свою особистість і освоює процес рефлексії. Водночас важливо зважати на те, що дитина живе у світі первинного синкретизму уявлень, а тому для неї характерні численні отождолення: суб'єктивного й об'єктивного, уявного і дійсного, бажаного та реального. Саме тому для дитини поняття «Батьківщина» й «образ Батьківщини» на цьому етапі зливаються воедино, у зв'язку із чим такий етап є надзвичайно особливим періодом для формування і збереження первинних стійких асоціативних зв'язків, які є основою всіх наступних індивідуальних образів. Образ Батьківщини на зазначеному етапі життя особистості є абстрактним, оскільки дитина до 6 років не здатна до логічних узагальнень. Саме тому батьки повинні формувати у свідомості дитини правильне розуміння основ сутності образу своєї Батьківщини, що надалі допоможе виховати насправді повноцінного члена суспільства, здатного поважати, цінувати та захищати свою рідну землю.

Також формування образу Батьківщини у сфері духовного життя відбувається на ментальному рівні, основою якого є національна культура й історія країни, символи й образи, вкорінені в її менталітеті. На цьому рівні образ Батьківщини виявляється через усвідомлення імперативу «Батьківщина – частина мене». Це рівень духовного відчуття зв'язку з «народом», яке дано як образ «ми», але таке відчуття не пов'язано з міфологемами, стереотипами, а виявляється частіше у стресових і складних ситуаціях, коли необхідне чітке і швидке реагування на можливі загрози [7, с. 33–35].

Крім того, у процесі формування свідомості особистості суттєву роль відіграє сакральний рівень. Сутність його полягає в тому, що основою образу «моєї Батьківщини» є пам'ять про землю пращурів. Такий образ екзистенційно виявляється у відчутті страху за Батьківщину, у переконанні про її святість. Батьківщина сприймається на цьому рівні як

частина простору і часу, як розуміння того, що може бути описано як «я хочу бути з нею», як готовність до самопожертви заради неї – «Я разом із Батьківщиною».

І останній рівень формування образу Батьківщини, на якому варто зупинитися, – це образ Батьківщини, зведений до образу себе, механізмом формування якого є розуміння та здобуття свободи через творчість або смерть. На даному рівні, який є вершиною досвіду духовної комунікації, відбувається прорив особистості до духовної свободи, це трансцендентне з'єднання Свободи й Особистості, ціною якого часто є життя. На такому рівні відносини особистості та Батьківщини визначаються як розмова людини з Богом, з вічністю, з відчуттям «Батьківщина – це я». На такий рівень виходять лише творці в процесі створення шедеврів і герої, що вмирають за Батьківщину. Це точка акумуляції глибокого особистого ставлення до Батьківщини.

Висновки. Отже, підбиваючи підсумок, варто зазначити, що образ Батьківщини формується на

основі багатьох елементів протягом всього життя та повною мірою залежить від зовнішніх чинників впливу. І в такому контексті варто зауважити, що важливо правильно розуміти істинну сутність такого явища та спрямовувати всі свої сили і можливості на розвиток і процвітання своєї Батьківщини. Адже, якщо аналізувати сучасний світ, то сьогодні, у багатьох випадках поняття «образ Батьківщини», що по своїй суті є результатом природного формування, підміняється іншими значеннями та свідомо конструюється державними ідеологами. На цей аспект формування образу Батьківщини вказує у своєму дослідженні І. Сандомирська, яка підкреслює, що Батьківщина «починається» із громадянської ідеології, «сконструйованої без нашої особистої участі, і постає перед нами як незаперечна данність репрезентації», що надає їй статусу авторитетного зразка: «Мова офіційної доктрини все тісніше сплітається з особистими спогадами, утворюючи нероздільне загальне і ціле символічного пейзажу Батьківщини» [8, с. 3].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Эйнгорн Н. Духовная сущность и духовная реальность Родины / Н. Эйнгорн [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/31144/1/SLNS_2008_EINGORN.pdf
2. Телня В. Концептообразующая флуктуация константы «родная земля» в наименовании родина / В. Телня // Язык и культуры: Факты и ценности: к 70-летию Юрия Сергеевича Степанова. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – С. 409–415.
3. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / М. Фасмер. – М. : Астрель ; АСТ, 2003. – Т. 3: Муза – Сят : около 5 500 слов. – 2003. – 832 с.
4. Чернявская Ю. Тоска по пространству / Ю. Чернявская // Человек: иллюстрированный общественно-политический и научно-популярный журнал. – 2006. – № 4. – С. 31–46.
5. Гребенюк Т. Образ Родины: общечеловеческая ценность versus политическая ценность / Т. Гребенюк // Вестник Томского государственного университета, 2007. – № 301. – С. 14–16.
6. Фёдоров И. Прологомены социологии духовных коммуникаций / И. Федоров. – СПб. : Наука, 2007. – 312 с.
7. Гуревич Л. Метакоммуникативные предикаты через призму когнитивного пространства коммуниканта / Л. Гуревич // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2008. – № 2. – С. 32–39.
8. Сандомирская И. Книга о Родине : Опыт анализа дискурсивных практик / И. Сандомирская // Wien : Gesellschaft zur Foerderung slawistischer Studien, 2001. – 287 с.